

Залюднення території України

Поява і розселення людей на території сучасної України. Як свідчать дослідження ряду сучасних археологів, процес формування людини розумної сягає 2,5—3 млн років. Так розпочався кам'яний вік в історії людства, який поділяється на три періоди: палеоліт, мезоліт, неоліт, тобто давній, середній і новий кам'яний вік. Ясна річ, що слово «вік» вживається тут умовно, оскільки означає не сто, а тисячі, десятки тисяч і навіть сотні тисяч років.

На території нашої Батьківщини пралюди з'явилися близько 1 млн років тому. Найдавнішою пам'яткою в Україні є стоянка у мальовничій місцевості біля села Королевого Виноградівського району на Закарпатті. Тут було виявлено 16 горизонтів залягання кам'яних виробів, які відносяться до раннього, середнього та пізнього палеоліту. Архантропи — так учені умовно назвали найдавніших людей — прийшли на територію сучасної Європи з Африки на початку зледеніння. Клімат іще був помірним, проте вже відчувалося холодне дихання льодовика. Тож, щоб вижити в суворіших умовах, первісним людям довелося набути нових знань та навичок. Найважливіше з них — це використання вогню. Архантропи ще не вміли добувати його, проте користуватися ним уже почали.

Знаряддя праці архантропи виготовляли шляхом оббивання каменю. Як засвідчують археологічні знахідки, основним знаряддям тих часів було ручне рубило. Жили архантропи великими групами — стадами. Вони постійно пересувалися в пошуках їжі й не будували жител, обходячись або зовсім без них, або задовольняючись простенькими халабудами з гілляччя.

Рештки життєдіяльності архантропів археологам пощастило знайти в селах Рокосові на Закарпатті, Луці-Врубловецькій в Подністров'ї, Лабушному на Одещині, Бодраку в Криму. Пам'ятки тих часів умовно поділяють на два варіанти, які вважають найдавнішими археологічними культурами України: королівська культура й значно молодша бодрацька культура.

Як вважають дослідники, найдавніші археологічні пам'ятки України пов'язані, можливо, з кількома хвилями переселень прадавньої людності із Близького Сходу через Балкани та Центральну Європу.

Освоєння людьми теренів України. Археологічні знахідки, що їх відносять до часу 150—40 тис. років тому, засвідчують великі зміни в житті первісних людей. Передусім змінилася сама людина. Зовні вона ще відрізнялася від сучасної людини, проте далеко відійшла й від своїх попередників — архантропів. Тож наступним після архантропів щаблем олюднення наших далеких пращурів були палеоантропи, або неандертальці. На території України виявлено чимало стоянок неандертальців: до 200. Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму. Відомі неандертальські стоянки в Закарпатті, Подністров'ї, на Житомирщині, в Надпорожжі тощо.

До неандертальців належала найдавніша людина чи людиноподібна істота на території України, існування якої засвідчене відкриттям не лише жител або стоянок, а останками самої людини. Так, у печері Киїк-Коба, що в Криму, було розкопане неандертальське поховання у ямі, видовбаній у долівці грота. Ця та інші знахідки поховань в Україні та за її межами засвідчують величезні зрушення в розвитку людини. Адже вони дають змогу зробити висновок про те, що неандертальці піклувалися про померлих, тобто у них формувалися примітивні релігійні уявлення. Неандертальських часів сягають перші зародки мистецтва. До найдавніших подібних знахідок на території України археологи відносять кістки тварин, прикрашених прокресленими лініями зі стоянок у с. Молодовому (Чернівецька обл.), с. Пронятині на Тернопільщині. Є свідчення й турботи про хворих. Вражає, що в первісній орді або прагромаді (праобщині) була, очевидно, певна соціальна організація. Цікаво, що серед неандертальців спільно проживали здорові особи разом з пораненими, каліцтво яких не дозволяло їм самотужки харчуватися й виживати за тих суворих умов. До неандертальських часів чимало дослідників відносять первісний етап формування мови, позаяк існування мови в кроманьйонців є вже незаперечним фактом. Щодо еволюції людської мови фахівці послуговуються двома аналогіями: звуковою сигналізацією тварин і розвитком мовлення дітей, починаючи від перших років життя.

Однак не всі дослідники вважають, що неандертальці були безпосередніми предками власне людини. Вказуючи на суттєві вади їх розумового розвитку, на різницю в побудові ДНК, прихильники цієї теорії вважають неандертальців бічною гілкою, яка існувала певний час паралельно з кроманьйонцями, а потім поступово вимерла. А людина розумна, або неоантроп (нова людина), виникла досить раптово в Африці, на Близькому Сході чи у Південній Євразії за нез'ясованих до кінця обставин. Власне такою людиною дослідники вважають кроманьйонця, останки якого вперше були виявлені 1868 р. в печері Кроманьйон на південному заході Франції. Сучасна наука твердить, що з появою кроманьйонців завершився процес антропогенезу. Вони прийшли до Європи з Близького

Сходу бл. 40 тис. років тому і до 28 тис. років тому жили поруч з неандертальцями, які на цей час вимерли, не лишивши нащадків.

Кроманьйонці, на відміну від своїх попередників, мали тендітнішу будову й меншу фізичну силу, проте значно розвиненіший мозок, їхні обличчя мало відрізнялися від облич сучасних людей, що свідчить про наявність мови й здатність до складних розумових операцій. Серед кроманьйонців уже були талановиті, по-мистецькому обдаровані люди, витвори яких вражають і сьогодні.

Тож не дивно, що археологічні знахідки часів пізнього палеоліту значно різноманітніші й більш досконалі. У кроманьйонців з'являються знаряддя спеціального призначення: скребачки для обробки шкур, різці для роботи з кісткою, різноманітні верхів'я списів, ножі для різання м'яса, дерева, шкури, сокири тощо. Крім кам'яних, з'являються знаряддя з кістки й рогу — голки, шила, руків'я різних інструментів, а також різноманітні прикраси й речі ритуального призначення, як-от: браслети, намиста, статуетки, ударні палиці. За тих часів з'явилися виробы, у яких поєднувалися різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістка, кістка й дерево. Люди вже знали про переваги кожного з матеріалів і навчилися застосовувати їх за призначенням.

На території України досліджено кількасот стоянок, які відносять до часів пізнього палеоліту. Найвідоміші з них розташовані в селах Мізині на Десні, Межирічі на Росі, Добраничівці на Удаї. Знаною є й Кирилівська стоянка мисливців на мамонтів у Києві.

Мисливці на мамонтів і бізонів. Провідним заняттям людини розумної за часів пізнього палеоліту було полювання. На півдні України первісні мисливці полювали на мамонтів, а на півночі — на бізонів, диких коней. Вполювати таких великих тварин одній людині, озброєній досить простими знаряддями, було важко. Тому жили й полювали люди колективами з 30—40 осіб. Усі вони були родичами. Тож дослідники називають такі гурти родовими общинами. Коли випадало особливо велике полювання, об'єднувалися мисливці кількох общин. Зв'язки з іншими общинами підтримувалися також з метою утворення нових сімей. У долинах річок, уздовж яких водилися звірі, общини мисливців облаштовували свої поселення. Складалися вони з кількох жител. Житла будували з кісток мамонта, зверху накриваючи їх шкурами тварин.

Численні археологічні матеріали свідчать про невпинне зростання населення території України за найдавніших часів історії людства. Наша земля — одна з найбагатших на

пам'ятки кам'яного віку країн Європи. Саме через Україну, котра розташована на крайньому південному заході Східної Європи, відбувалося заселення східної частини європейського континенту.

Найдавніші хлібороби та скотарі на землях України

Після епохи мезоліту (10—5 тис. років тому), яка принесла одомашнення собаки, винайдення лука та стріли, рибальство з допомогою сіток, настала епоха неоліту (5—3 тис. років тому) з її так званою «неолітичною революцією». Суть її полягала в тому, що було винайдено хліборобство, поява якого поряд із скотарством визначила майбутнє людства. Ці нові види господарської діяльності називають відтворювальними, бо вони, на відміну від мисливства й збиральництва, дають можливість відтворювати (розводити й вирощувати) придатні для споживання види рослин і тварин. Нині доведено, що територія України, як і Європи загалом, не входила до ареалу виникнення землеробства та скотарства. Тож утвердження відтворювального господарства на території сучасної України відбувалося шляхом його поширення з Передньої Азії, де воно постало IX—VII тис. до н. е. Сталося це за неоліту й здійснювалося в ході переселень більших чи менших груп населення та шляхом запозичення ідей і досвіду окультурення рослин і тварин. Хліборобство й скотарство проникало із Передньої Азії через острови Середземного моря й далі на материк. Своєрідні природні умови зумовили формування на території України двох різних осередків відтворювального господарства — лісостепового та степового. Мешканці лісостепу були землеробами, степовики — скотарями.

Серед землеробських культур, що поширювалися на нашій території протягом V—IV тис. до н. е., найяскравіший слід залишила трипільська, яка була сучасницею цивілізацій Шумеру та Стародавнього Єгипту. Назва трипільської культури, а отже, і її носіїв — умовна. Вона походить від назви с. Трипілля на Київщині, неподалік якого наприкінці XIX ст. українським археологом Вікентієм Хвойкою були виявлені рештки життєдіяльності давніх землеробів. Численні археологічні знахідки свідчать, що трипільці, далекі нащадки одного з давніх народів Малої Азії, прийшли на землі сучасної України з Нижнього Подунав'я близько 6 тисяч років тому, згодом опанували величезні простори від Дністра до Дніпра, досягнувши територій сучасної Волині та степового Причорномор'я. Трипільська культура проіснувала на наших землях майже півтори тисячі років: упродовж V—III

тисячоліття до н. е. Цілком природно, що життя трипільців протягом тривалого часу зазнавало змін. Сучасна наука спирається на численні, добре досліджені археологічні знахідки, які дають підставу поділяти історію трипільської культури на періоди — ранній, середній та пізній.

За раннього Трипілля (перша половина IV тис. до н. е.) трипільці мешкали невеликими общинами. Крім хліборобства й скотарства, активно займалися збиральництвом, мисливством та рибальством. Матеріальні залишки свідчать про досить прості способи ведення господарства та невибагливий побут ранніх трипільців.

За середнього періоду (IV тис. до н. е.) трипільці розселилися на значні території, досягнувши середньої течії Дніпра. Зросла кількість населення, а відтак поселення стали більшими. До середнього Трипілля археологи відносять, приміром, поселення Володимирівка, що займало площу 100 га. Будинки в ньому розташовані концентричними колами, що утворюють щось схоже на вулиці. Житла в трипільців багатокімнатні, іноді кількоповерхові. За тих часів трипільці почали використовувати худобу під час оранки, перевезення вантажів тощо. Успіхи землеробства й скотарства визначалися також розвитком інших виробництв. Тоді виникла металургія, з'явилися майстри-металурги. Гончарне виробництво остаточно зосередилося в руках ремісників. Саме за того часу виник яскравий розмальований посуд, який і уособлює для нас трипільську культуру. Складні орнаменти, в які інколи вплетене зображення фігур людей, тварин і птахів, усілякі значки відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством.

На початку III тис. до н. е. в трипільському суспільстві спостерігаються кризові явища: кількість населення невпинно зростала, а нових земель, придатних для хліборобства, вже не було. Не знайшовши шляху подолання кризи, трипільська культура невдовзі занепала.

Значення трипільської культури полягає в тому, що саме з нею відбулося остаточне утвердження відтворювального господарства на територіях нашого лісостепу. Трипільці відіграли провідну роль серед неолітичних племен Східної Європи, вплинули на їх матеріальну й духовну культуру, а на думку деяких учених, навіть були етнічними пращурами українців.

За енеоліту відтворювальне господарство набувало сили і в інших регіонах України, зокрема в степу. З огляду на природні умови провідною галуззю тут стає скотарство. На відміну від хліборобів, скотарі вели рухливе (кочове) життя, якому притаманні невибагливий побут та прості форми мистецтва, наприклад спорудження курганів над

могилами, створення кам'яних статуй.

Найдавнішими скотарями півдня України були середньостогівські племена (друга половина IV ст. до н. е.). Господарство середньостогівців поєднувало хліборобство й скотарство. Проте хліборобство тут відігравало значно меншу роль, аніж у трипільському середовищі. Середньостогівське населення, певно, одним із перших опанувало відгінне скотарство. Якесь частина общини на літо залишала поселення і йшла з худобою вниз по Дніпру, де не лише випасала тварин, а й рибалила, полювала тощо. Більша ж частина общини проживала осіло, займаючись хліборобством, ремеслами, заготівлею фуражу для зимівлі худоби.

Отже, за енеоліту в степовій смузі, на протигагу землеробському світу (представленому, зокрема, трипільською культурою), формувався світ скотарів. Формується т. зв. Великий кордон між осідлим і кочовим населенням, який став зоною не стільки різноманітних контактів між племенами різних типів економіки, скільки конфліктів між ними. Пізніше цей антагонізм було поглиблено внаслідок того, що на північ Великого кордону селилися переважно слов'яни і християни, а південніше — переважно різні тюркомовні племена й орди, які приймають іслам. Цей кордон існував до кінця XVIII ст. Саме зі степовим скотарським середовищем дослідники пов'язують виникнення праїндоевропейців — народу, від якого походять численні сучасні народи індоевропейської сім'ї, у тому числі й українці.

Ранній залізний вік на українських землях. Кімерійці. Скіфи. Сармати

Кімерійці — кочовий іраномовний народ, який примандрував з Нижнього Поволжя у причорноморські степи в IX ст. до н. е. й панував тут упродовж двох століть. Його, очевидно, слід пов'язати з носіями зрубної культури, що залишила чимало пам'яток у Південній Україні (друга половина II тис. до н. е. — поч. I тис. н. е.). Кімерійці є першим народом на наших землях, чия власна назва нам відома, а не умовна, придумана науковцями у XIX—XX ст. Зберегли її писемні джерела, щоправда, не самих кімерійців, позаяк вони не мали писемності, а асирійців та греків. Найдавніша згадка про кімерійців міститься в славнозвісній «Одіссеї», а найдокладніша — у праці «батька

історії» Геродота (V ст. до н. е.). Кіммерійці взяли участь у війнах у Малій Азії: знищили Фригійське царство (середина VIII ст. до н. е.), взяли Сарди — столицю Лідійського царства (654 р. до н. е.), деякі давньогрецькі міста, наприклад Ефес. Вони громили також закавказьку державу Урарту, воювали проти Ассирії. Давнім грекам у північному Причорномор'ї дісталася на згадку про кіммерійців назва: «Боспор Кіммерійський».

Втім, усі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми воєнними походами. Військо кіммерійців складалося з рухливих загонів вершників. Отож, успішне завершення походів залежало від якості зброї та від досконалості спорядження бойового коня. Як свідчать археологічні знахідки, кіммерійці були для свого часу неперевершеними майстрами військового спорядження. Головною зброєю кіммерійських воїнів був потужний далекобійний лук. У ближньому бою вони застосовували залізні мечі завдовжки понад метр. Вміли користуватися кіммерійці й списами, проте значного поширення ця зброя не набула. Про досконалість кінського спорядження кіммерійців свідчить той факт, що воно запозичене багатьма тогочасними народами. Отож, кіммерійці не лише знали залізо, а й уміли його належно застосовувати. Для історії народів, що мешкали на землях сучасної України за давніх часів, ця обставина важлива тим, що саме кіммерійці були першими, хто з-поміж мешканців степу навчився виробляти той метал, відтак з ними пов'язаний початок залізного віку на наших степових теренах.

Кіммерійці були першим народом на наших теренах, який дослідники звать кочовим. Кіммерійці не будували жител, а їхнє життя збігало в нескінченній мандрівці степом або верхи на конях, або в кибитках, запряжених волами. Основою їхнього господарства було конярство. Те, чого не могли дати коні, кіммерійці завойовували. Археологічні розкопки свідчать, що з далеких воєнних походів воїни-скотарі приносили продукти землеробства й вироби ремісників.

Походи кіммерійців проти хліборобів лісостепу. Воєнні походи кіммерійців дошкуляли не лише народам Близького Сходу. Пануючи в причорноморських степах, вони не могли оминати світу землеробів лісостепу. На землях від середнього Дністра на заході до середньої течії Ворскли на сході за тих часів мешкали численні племена, що їх археологи називають чорноліською культурою. Свою назву чорноліська культура отримала від великого Чорного лісу, що у верхів'ях річки Інгулець, де було знайдено її пам'ятки.

Чорнолісці були хліборобами, скотарями, вмілими гончарями, ковалями, кожум'яками. Археологічні знахідки свідчать, що вони вирощували просо, ячмінь, жито, пшеницю. Врожай збирали бронзовими серпами й зберігали його у спеціальних ямах, зроблених у долівках жител. Зерна збиралося вдосталь, щоб утримувати велике поголів'я свиней.

Крім того, чорнолісці розводили корів, кіз, овець, коней. Та найбільше вражає майстерність чорноліських ковалів. Археологам пощастило знайти сталевого меча, завдовжки 108 см. Це один з найбільших у Європі мечів тих часів.

Перших нападів кіммерійців чорнолісці зазнали вже від початку їхнього панування в степу. Та найбільш гострим те протистояння було у VIII ст. до н. е. Саме тоді виникла потужна захисна лінія з багатьох чорноліських фортець уздовж Тясмину, а в Чорному лісі було збудоване оперезане трьохряддям валів та ровів городище.

Численні археологічні знахідки свідчать, що на кінець VIII ст. до н. е. кіммерійці подолали опір чорноліського населення, проникли вглиб їхніх земель та заволоділи найважливішими городищами, шляхами та річками. Внаслідок цього з-поміж чорнолісців набули поширення речі кіммерійського зразка — передусім зброя та кінське спорядження. Та хоч якими непереможними воїнами не здавалися кіммерійці, у VII ст. до н. е. їхнє панування в степу урвалося, а самі вони розпорошилися, підкорені значно могутнішими племенами скіфів.

Скіфи. У Причорноморські степи вони примандрували зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, скіфи були кочовиками, основу господарства яких становило конярство. Так само мали вони неабиякий досвід походів на країни Передньої Азії. Проте, наразившись на вперту відсіч, змушені були змінити напрямок походів за здобиччю. Як і кіммерійці, були іраномовними. Так, підкоривши кіммерійські племена, вони утворили єдину кочову орду, у якій швидко стали одним народом. На відміну від розрізнених племен кіммерійців, у яких правили вожді, скіфів очолювали царі з необмеженою владою.

Геродот, розповідаючи про скіфів, виділяв серед них царських скіфів, скіфів-кочівників, скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Царські скіфи жили на берегах Азовського моря та у степовому Криму. Скіфи-кочівники мешкали у степах Подніпров'я. Скіфи-землероби оселилися у лісостеповій зоні, скіфи-орачі — між Дніпром і Дністром. Власне скіфами були степові племена царських скіфів і скіфів-кочівників. Інші — це народи, що були підкорені царськими скіфами та скіфами-кочівниками і належали до інших мовних груп та етносів.

Основним заняттям кочових скіфів було скотарство. Розвивалися також ремесла, з-поміж яких найпоширенішими були ковальське, бронзолivarне, гончарство, ткацтво.

Скіфи жваво торгували з грецькими містами Північного Причорномор'я.

Наприкінці VI ст. до н. е. у скіфів сформувалася держава. Як зазначає Геродот, Скіфія поділялася на три частини, кожна з яких очолював цар. Один із них (ймовірно той, що володарював над царськими скіфами) був верховним царем. Три царства, у свою чергу, поділялися на округи. На чолі і царств, і округів перебували представники єдиної царської династії. Це сприяло зміцненню Скіфської держави.

Скіфи постійно воювали, втручаючись у боротьбу між державами Передньої Азії, і не випадково вони згадуються навіть у Біблії (Ветхий завіт). Найбільше відома оборонна війна скіфів проти агресії перського (іранського) царя Дарія. Уникаючи відкритих битв, скіфи весь час відступали в глиб степів. Під час відступів вони виснажували ворога невеликими набігами. Перські війська зазнали величезних втрат. Цар Дарій змушений був залишити Скіфію. Поразка Дарія уславила скіфів як непереможних воїнів. Ударну силу скіфського війська становила кіннота. Зброя скіфа-воїна складалася з лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири, дротиків. Голову захищав бронзовий шолом, тіло — панцир і округлий щит. Скіфські воїни відзначалися жорстокістю й безжалісністю до ворогів.

Скіфія досягла найвищого піднесення в IV ст. до н. е. Розквіт держави пов'язаний з ім'ям царя Атея. Влада Атея поширювалася на величезні території від Дунаю до Дону. Цей цар карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки від македонського царя Філіппа II (батька Александра Македонського). Могутньою держава скіфів залишалася і після смерті 90-літнього Атея в 339 р. до н. е.

Яскравим свідченням моці Великої Скіфії є так звані «царські кургани» — величні поховання її володарів та вищої скіфської знаті, рівних яким за масштабами споруд та багатством начиння, мабуть, немає серед старожитностей Європи. Скіфським царям для потойбічного життя залишали багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. Разом з померлими клали слуг і коней. Могили накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган.

Найвідоміші скіфські поховання — це кургани Солоха й Гайманова Могила на Запоріжжі, Товста Могила та Чортомлик на Дніпропетровщині. Численні археологічні знахідки з цих поховань дають уявлення про світобачення скіфів. Особливий стиль скіфських виробів отримав назву «звіриного»: скіфи розкішно прикрашали парадний і

ритуальний одяг, зброю, кінське спорядження, предмети культу фігурками птахів, риб, левів, вовків, оленів. Будь-яка річ, оздоблена у «звіриному» стилі, вважалася оберегом, що захищав його власника від нещастя й зла. Пізніше богів почали зображувати і в подобах людей. Так з'явилися багатофігурні композиції з сюжетами зі скіфської міфології. Саме таку прикрасу — унікальну золоту пектораль (нашийна прикраса) — було знайдено в кургані Товста Могила.

На межі IV—III ст. до н. е. становище Скіфії раптово погіршилося. Причини занепаду Скіфської держави, на думку деяких істориків, полягають насамперед у зміні клімату, відповідно і природних умов, як-от: висихання степів, збідніння трав'яного покриву.

Очевидно, далися взнаки і наслідки соціального розшарування, через що скіфам стало важче протидіяти відсталішим, але монолітнішим племенам кочівників-сарматів.

Наприкінці III ст. до н. е. Скіфська держава під натиском сарматів припинила своє існування. Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малі Скіфії. Першу — в Нижній Наддніпрянщині та Криму зі столицею Неаполем, другу — в нижньому Подунав'ї.

Невдовзі скіфи розчинилися серед інших народів, проте слід їх не загубився на українських землях. Велика Скіфія — так історики визначають Скіфську державу за часів її найвищого розквіту — була одним із перших державних утворень Східної Європи, що об'єднало під владою іраномовних кочових скіфів різні за походженням племена та народи, серед яких були й предки східних слов'ян. Довготривале й тісне співіснування місцевого населення зі скіфами-іранцями мало відчутні наслідки. Так, назви найбільших річок України — Донець, Дніпро, Дністер, Дунай — походять від іранського кореня «дон», із значенням «вода». Так само від скіфів походить назва р. Стир. З іранської мови, як вважають дослідники, прийшли до нас такі важливі поняття, як «Бог», «цар» та ін., навіть слово «собака».

Сармати. На зміну скіфам у III ст. до н. е. в причорноморські степи прийшли сармати. Ці споріднені зі скіфами іраномовні кочовики походили з приуральсько-поволзьких степів. Як самі себе вони називали — науці невідомо. Йменням «сармати» їх нарекли греки та римляни. Вчені припускають, що ця назва походить від давньоіранського слова «саоромант», що означає «оперезаний мечем». Варто пам'ятати, що поряд з етнонімом «сармати» античні автори вживають й інші. Це пояснюється тим, що сармати жили

племенами, кожне з яких мало свою назву, як-от: язиги, роксолани, сіраки, аорси, аляни тощо. За легендою, записаною Геродотом, яка відбиває часи матріархату, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками — безстрашними жінками-воїнами. На близькість сарматів та скіфів указують й інші джерела. Отож, життя та побут сарматів були подібними до скіфського. Вони так само, як і скіфи, були скотарями-кочовиками. Так само багато важили для них військові походи. Античні джерела докладно розповідають про спорядження сарматів, про їхню войовничість.

Володарювання сарматів у причорноморських степах тривало майже 600 років. Поклали край йому германські племена готів, які прийшли з півночі, та навала нових кочовиків — тюркомовних гунів.

Давні слов'яни

Речові пам'ятки слов'ян. Давня історія слов'ян засвідчена численними археологічними знахідками. Витоки слов'янства археологи вбачають іще в хліборобських племенах лісостепу, що їм доводилося боронитися від войовничих кіммерійців. Та було б хибним твердити, буцімто чорноліське населення — слов'яни. Йдеться лише про зародження якихось ознак духовного життя, побуту та господарства, властивих за пізніших часів слов'янам. Століття за століттям — і в археологічних культурах лісостепової частини України таких ознак стає більше, що дає змогу дослідникам називати нашу землю прабатьківщиною слов'ян. Безсумнівно, однак, що за умов постійної зміни місць мешкання різними народами, як це траплялося зазвичай за давніх часів, предки слов'ян і собі мандрували, освоюючи значні території і проживаючи там разом з іншими народами. Тож не дивно, що багато вчених зародження слов'ян пов'язують із ширшими теренами — від Одри до Дніпра.

Речові пам'ятки давніх слов'ян мають свої особливості. Протягом тисячолітньої історії становлення слов'янства вони змінювалися. Та в найзагальніших рисах все-таки подібні між собою. Так, поселення слов'ян розташовувалися групами на близькій відстані одне від одного на південних схилах річок. За житла в них правили напівземлянки або землянки із плетеними чи складеними зі зрубаних стовбурів стінами і вогнищем, а від V

ст. н. е. — з кам'яною піччю на долівці. Померлих співплемінників праслов'яни та слов'яни здебільшого спалювали. Керамічні вироби ліпили руками, без допомоги гончарного круга, зрідка оздоблюючи різними візерунками. Своєрідними були також знаряддя праці слов'ян та їхні прикраси.

Від початку I тисячоліття н. е. кількість слов'янських пам'яток невпинно зростає, проте археологам досі не пощастило знайти археологічну культуру до V ст., що повністю б належала праслов'янським чи слов'янським племенам. До V ст. слов'янські пам'ятки входять до складу археологічних культур поряд із пам'ятками інших народів. Так, на межі ер їх виділяють у двох культурах: зарубинецькій, що охоплювала терени України та Білорусі, та переворській (пшеворській), поширеній на території сучасної Польщі.

У зарубинецькій культурі слов'янські пам'ятки є основними при наявності балтських та германських. У переворській вони незначні поряд із основними германсько-кельтськими.

У V ст. н. е. на території України за участю слов'янських племен виникла черняхівська культура, яка охопила землі між Прип'яттю і Десною на півночі та Чорним морем і Дунаєм на півдні. Поряд зі слов'янами її творили племена готів, скіфо-сарматів, фракійців, кельтів тощо.

Власне слов'янські археологічні культури в лісостеповій частині Південно-Східної Європи постали в V—VI ст. н. е.

Писемні джерела про слов'ян. Мешкаючи на віддалених від виру тогочасної європейської історії територіях і не маючи власної писемності, слов'яни досить пізно потрапили на сторінки книжок. Найдавніші свідчення про них відносять до початку нової ери. Вони належать римським історикам I—II ст. Плінію Старшому, Таціту та грецькому географові Птолемею (II ст.). Усі троє називали слов'ян венедами і розповідали про них як окремий народ, що мешкав на схід від Вісли в оточенні германців, фракійців, сарматів, балтів. На думку археологів, саме венедам відповідають зарубинецька та черняхівська археологічні культури у їх слов'янській частині. Птолемею, між іншим, з-поміж венедев називав також племена ставанів. У цій назві дехто з мовознавців вбачає перекручену самоназву «слов'яни». Загалом свідчення римських істориків — скупі на факти й досить суперечливі. Більш докладно розповідають про слов'ян джерела VI ст. й наступних століть. Велику увагу їм, зокрема, приділив автор історії готів Йордан у книзі «Про походження та діяння готів» (інша назва цієї книги — «Готика») 551 р. Венеди, як

свідчить Йордан, довго не корилися волі готських правителів. Поступилися вони, щоправда ненадовго, перед королем Германаріхом, який направив проти них велике військо. «Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавів...». Назви «склавіни» та «анти» щодо слов'ян поряд із назвою «венеди» трапляються і в інших джерелах. Вони засвідчують поділ давніх слов'ян на різні племінні об'єднання. Так, за Йорданом, венеди мешкали в басейні Вісли, анти — в Подніпров'ї, склавіни — в Подунав'ї. На думку археологів, було ще одне племінне об'єднання слов'ян, що мешкало у верхній течії Дніпра. Та через віддаленість тих племен від римсько-візантійського світу їхня назва, нехай і умовна, не збереглася.

Про походження назв, що їх застосовували щодо слов'ян давні історики-чужинці, українські вчені дотримуються такої думки: дві з них — венеди та анти — є іншомовними (перша — балтського, друга — іранського походження); третя, склавіни, — видозмінена самоназва «слов'яни». Отож, етнонім «слов'яни» вживається в джерелах від VI ст., але, без сумніву, є давнішим.

Суспільне життя. Археологічні знахідки не заперечують цих свідчень, а навпаки, переконують, що слов'яни від самого початку своєї історії виступали як окремі, хоч і споріднені більші чи менші групи — об'єднання родів — племена, союзи племен. Отож, їм були властиві складні й різноманітні суспільні відносини. Не останню роль при цьому відігравали контакти слов'ян з іншими народами, включення до їхніх державних утворень, як це було, скажімо, за панування готів, й запозичення від них досвіду суспільного життя. Слов'яни жили племенами, що їх очолювали обрані громадою вожді. Вождів обирали з-поміж вихідців із найзаможніших сімей. Саме за вождями закріплювалась верховна влада, до повноважень якої належали перерозподіл додаткової продукції, що вироблялася, організація оборони під час воєнних подій, спорядження військових дружин тощо. Згодом влада вождів стала спадковою.

Участь у бурхливих подіях спонукала слов'ян до згуртування. Отож, коли з'являлася потреба боронитися від сильного ворога, слов'янські племена об'єднувалися у великі військові союзи. Прикладом такого союзу може бути антське об'єднання.

Утворення великих союзів племен учені вважають таким рівнем суспільних відносин, що передре державі. Отже, давні слов'яни в V—VII ст. упритул наблизилися до створення держави. Про переддержавний рівень суспільних відносин у давніх слов'ян свідчить влаштування ними своїх поселень. Менші з поселень скупчувалися навколо більших — своєрідних племінних центрів. Останні були й ремісничими осередками. Згодом такі великі поселення перетворювались на укріплені городища. Залишки великого

слов'янського міжплемінного центру археологи знайшли, приміром, на Волині — це так зване Зимненське городище.

Про досить складні суспільні відносини у слов'ян, формування в них племінної верхівки — еліти — свідчать джерела VI ст. Так, в одному з них підкреслюється, що у слов'ян багато вождів. Інший автор, згадуваний уже готський історик Йордан, розповів про розправу готського короля над слов'янським князем Божем, його синами та 70 прибічниками-старійшинами.

Багато свідчень вказує на особливу роль у житті слов'ян спільних рад, на яких приймалися найважливіші рішення. «Ці племена, склавіни й анти, не підлягають одній людині, — писав у VI ст. Прокопій Кесарійський, — а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони обмірковують спільно».

Слов'яни під час Великого переселення народів. Розселення антів і склавів відбувалося за часів, знаних в історії як Велике переселення народів. Перейняті ним, слов'яни брали активну участь у військових подіях, здобуваючи досвід державного життя, що його згодом втілили у власних державах.

Активними учасниками Великого переселення народів були готи — германські племена, вихідці зі Скандинавії, які на початку н. е. переселилися до Прибалтики, а згодом просунулися на південний схід аж до узбережжя Чорного та Азовського морів. У III ст. готи остаточно утвердилися в причорноморських степах. Їхня держава об'єднала численні народи тих земель, у тому числі й слов'ян-антів. Про взаємини останніх із готами оповідає у своїй «Готиці» Йордан. З цього твору довідуємося, що стосунки двох народів не були безхмарними. Та, вочевидь, на початку готського панування переважала згода у спільних військових походах на володіння Римської імперії. Коли ж римським володарям було під силу протидіяти готам, германці спрямовували свою войовничість проти колишніх союзників. У таких сутичках потерпали й анти. Тож не дивно, що антські ватажки шукали можливості послабити готів. Слушною нагодою стала навала гунів — великого об'єднання племен тюркського походження, що сунули з території Монголії та Китаю.

«Перед загрозою поразки готський король Вінитарій, — свідчить Йордан, — намагаючись показати свою силу, рушив військо на антів і, коли ввійшов туди, у першій битві був переможений, однак надалі став діяти рішучіше і розіп'яв ватажка їхнього

(антів) Божа з синами його і з сімдесятьма старійшинами для залякування». Та анти скористалися підтримкою гунів. Готів було подолано й витіснено у межі Римської імперії.

У складі гунського об'єднання слов'яни торували собі шляхи на Балкани, до Італії та Галлії, виступаючи то як союзники кочовиків, то як їхні підлеглі. Найбільшої могутності гуни досягли за часів Атілли. Та після смерті свого войовничого й завзятого вождя, 453 р., швидко знесилились. Позбавившись залежності від гунів, слов'яни могутнім потоком рушили на землі Візантії. Так було започатковане велике розселення слов'ян, про яке Йордан не без жалю сповіщав: «Тепер вони (слов'яни) бушують повсюдно...»

Перші самостійні походи слов'ян на Візантію відбулися наприкінці V — початку VI ст. Майже щороку траплялися слов'янські військові експедиції на Балкани за імператора Юстиніана (527—565 рр.). Виняткове значення мав похід антських загонів 550—551 рр. Як свідчать джерела, навіть раптовий удар імператорського війська не змусив слов'ян повернутися додому. Трохи відступивши, вони залишилися на території Візантії на зиму. Після цієї зими почалося масове переселення слов'ян-антів на Балкани. Тогочасні джерела свідчать, що, перш ніж закладати поселення, слов'яни здійснювали військові операції, під час яких руйнували фортеці. «Вони спустошили й спалили їх (міста й фортеці), — розповідає візантійський історик кінця VI ст., — взяли полонених і стали панами на землі. Вони осіли на ній панами, як на своїй, без страху... І нині вони лишаються тут, живуть і спокійно перебувають у країні ромеїв». Наприкінці VI ст. постійні слов'янські поселення трапляються скрізь на Балканському півострові.

Отож, наслідком військових походів проти Візантії сталося переселення слов'янських племен на землі Балканського півострова.

Наприкінці VI ст. у відносини антів з Візантією втрутилися авари — кочовий народ тюркського походження, що прибули зі сходу, але свою державу — каганат — утворили у Середньому Подунав'ї. Потреба протидіяти аварам спонукала колишніх суперників до союзу. Року 601-го анти разом з Візантією виступили проти аварів, на боці яких, однак, билися склавіни. Наступного року авари здійснили ще один похід проти антів. Тогочасні джерела мовчать про те, хто став переможцем. Проте ім'я антів від 602 р. більше не згадувалося. Існує думка, що могутній антський військовий союз розпався, а для слов'янських племен, що входили до його складу, почався новий етап їхньої історії — життя на Балканських землях в оточенні інших народів, яке дало початок сучасним південнослов'янським народам.

У переселенському потоці на Дунай і Балкани брали участь не лише анти, а й частина склавінських племен. І коли анти освоїли землі Балкан, оселяючись там досить часто

разом з кочовиками — аварами та болгарами, склавіни переселялися на береги Дунаю, прокладаючи собі шлях Дунаєм угору на захід. З часом вони просунулися аж до верхів'я Ельби, змішалися зі слов'янськими племенами, що йшли туди з території Польщі і в оточенні германських племен дали початок сучасним західнослов'янським народам.

Поділ слов'ян на західних, східних та південних відповідає сучасному стану слов'янства. Як зауважують дослідники, у VIII—IX ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи, на основі яких постали численні слов'янські народи.

Уже йшлося про те, що у верхній течії Дніпра, на Лівобережжі, у V—VII ст. також мешкали слов'янські племена. Їхнє життя засвідчене археологічними знахідками, проте назва тих племен не збереглася. Давніх слов'ян — мешканців верхів'я Дніпра оминули увагою візантійські автори, бо їхні племена не брали участі в походах на південь. Живучи поряд з балтським населенням, вони були втягнуті в події, центром яких виступала Балтика. Поступово ці племена розселилися далеко на північ. Ті з них, що просувалися в північно-західному напрямку, згодом дали життя білоруському народові. Ті ж, що попрямували на північний схід, стали предками росіян.

Кому ж має завдячувати появою ще один східнослов'янський народ — українці? Ще М. Грушевський вважав, що предками українців були анти. Проте є й інша думка, згідно з якою пам'ятки пізнішого часу, які можна назвати власне українськими, постали не лише на основі антських пам'яток, а здебільшого на основі пам'яток, що їх залишили склавіни. Бо саме склавіни були тим населенням, що мешкало в V—VII ст. на більшій частині українського Правобережжя. Анти, про яких тогочасні джерела свідчать, що жили вони в Подніпров'ї, від VI ст. почали переселятися на південь, на Балканський півострів. Частина антської людності, що не брала участі в переселенні, була поглинута склавінами.

Велике переселення народів мало непроминальне значення для подальшої долі слов'ян. Підхоплені ним, слов'янські племена перемішалися й на нових територіях дали початки сучасним слов'янським народам.

Східнослов'янські племена — предки українців у переддень утворення держави

Розселення східних слов'ян. Протягом VII—VIII ст. слов'яни широко розселилися на території Східної Європи: землі східних слов'ян простягалися від далекого озера Ільмень на півночі майже до Чорного моря на півдні. Літописець назвав 14 східнослов'янських племінних об'єднань, переважна більшість з яких локалізувалася на території України.

Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали поляни. Їхніми східними сусідами були сіверяни, далі знаходилися землі радимичів, в'ятичів. На захід од полян мешкали деревляни й дреговичі. Західні межі розселення східнослов'янських племен сягали Прикарпаття, де мешкали білі хорвати, і ріки Західний Буг, уздовж течії якої тягнулися землі волинян. Північну групу східнослов'янських племен становили кривичі, полочани й новгородські словени. Межі їхнього розселення охоплювали Верхнє Поволжя, простори Валдаю, побережжя Західної Двіни та басейну Ільменю й Чудського озера. У межиріччі Дністра й Дунаю, у південно-західному Причорномор'ї проживали тиверці, сусідами яких на схід від Дністра були уличі.

На території сучасної України протягом VII—IX ст. мешкали насамперед такі східнослов'янські племена, як поляни, деревляни, сіверяни, волиняни (давніші назви — дуліби, бужани), білі хорвати, уличі, тиверці. Зазначені в літопису племена являли собою етнополітичні об'єднання — союзи племен. Ці союзи племен літописець називав княжіннями. Верховним органом племінного самоуправління княжінь було віче. Подальший розвиток родоплемінної організації обумовлював появу спершу виборної, а згодом спадкової князівської влади, що була вищим виконавчим органом племінного управління. Внаслідок постійної військової активності племені й зростання суспільно-політичного значення князівської влади навколо князя збиралася й гуртувалася дружина, основним заняттям якої була служба у князівському війську. Дружина стала постійною організацією професійних воїнів, поступово перетворюючись у самостійний атрибут влади. Військові вожді-князі разом із дружиною мешкали в укріплених племінних центрах — т. зв. городищах. Племінні княжіння були своєрідними зародками держав, у них лише складався примітивний апарат влади, а спадкоємна знать, очолювана князем, ще не відокремилася в окрему соціальну групу.

Сучасні дослідники підкреслюють, що союзи східнослов'янських племен на території України вже у VII ст. являли собою одну етнокультурну, мовну і політичну групу, яка за названими ознаками виразно відрізнялася від північних східнослов'янських племен. За наступних століть об'єднавчі тенденції між ними лише посилювалися, що сприяло виникненню в IX ст. ранньосередньовічної держави із центром у Києві, а також формуванню українського народу та його мови. Зародження державотворчих процесів у предків українців учені пов'язують із племінним об'єднанням дулібів. Воно виникло в VII ст. з метою захисту від войовничих кочівників, адже й літописець згадував про дулібів у зв'язку з навалою аварів. Дулібський союз об'єднав усі східнослов'янські племена на території України. Центром його було Зимненське городище, що неподалік м. Володимира на Волині. Однак рівня держави дулібське об'єднання не досягло й невдовзі після свого виникнення розпалося.

Відтоді центром державотворення на українських землях стала Середня Наддніпрянина. Саме тут на межі трьох східнослов'янських союзів племен — деревлян, сіверян і полян не пізніше VI ст. виник Київ, якому судилося стати столицею першої східнослов'янської держави. Звичайно, за тих часів Київ іще не був містом у сучасному розумінні. Навіть літописець, в оповіді якого переважала легендарність, свідчив, що Кий, від імені якого походить назва міста, належить слава будівничого укріпленого городка, тобто фортеці, замку. Це підтверджують і археологічні знахідки на Старокиївській горі — йдеться про т. зв. городище Кия, що його відносять до VI ст.

Щодо племінної належності Києва вчені дотримуються різних думок. Одні вважають, що городище на Старокиївській горі виникло як міжплемінний центр, засвідчуючи прагнення східнослов'янських племен — предків українців до міжплемінного об'єднання. Інші переконані, що Кий — засновник Києва був полянським князем, а відтак городище виникло як центр полянського князівства. Із виникненням і розбудовою Києва і князівства навколо нього багато дослідників пов'язують проблему зміцнення у східних слов'ян апарату влади та групи людей, наділених владою, — можновладців. Саме об'єднанням наділених владою дніпровських слов'ян прихильники такої думки вважають полян. Не випадково літописець вирізнив їх з-поміж усіх південних східнослов'янських племен, підкреслюючи, що вони «мужі мудрі й тямущі». Поляни, за літописом, дали перших київських князів: Кия з його братами Щеком, Хоривом та сестрою Либеддю. Кий із почесними був прийнятий візантійським імператором. Однак докладна розповідь про зовнішньополітичну активність полян та їхню добродішність не узгоджується із тією обмеженою територією, що її обіймало їхнє плем'я. Слушне міркування М. Грушевського про те, що назва «поляни» є штучною і витворена, певно, літописцем, позаяк у районі виникнення Києва немає ніяких полів, поділяє багато сучасних істориків. Отже, поляни — це верхівка південної групи східнослов'янських племен, з якою пов'язане становлення держави з центром у Києві. Складні стосунки з хозарами змусили полян шукати підтримки у войовничих варягів — представників скандинавських народів, які, прагнучи контролювати шлях «із варягів у греки», повинні були здолати владу хозарських

володарів. Із скандинавами деякі дослідники пов'язують назву Русь, якою сусідні народи називали першу східнослов'янську державу із центром у Києві. Такої думки щодо назви Русь дотримувався і літописець. Він, зокрема, розповідав про воїнів з півночі — русів-варягів, які, захопивши владу в Києві, утвердилися в місті й дали свою назву місцевій людності та території, на якій володарювали. Крім свідчень літописця, прихильники скандинавського походження назви Русь посилаються на чужоземні джерела, жодне з яких не згадує слов'янського племені русів, хоч назви, скажімо, деревлян чи сіверян вони засвідчують. За скандинавське походження етноніма Русь виступає й чимало мовознавців. Утім, усі ці докази цілком переконливо спростовують ті дослідники, які вважають назву Русь місцевого східнослов'янського походження. Свої переконання вони аргументують великою у Середньому Подніпров'ї кількістю давніх назв річок із коренем рос, що його виводять від рус, такими як: Рось, Роставиця, Росава тощо. Землі, де течуть ці річки, прихильники слов'янського походження назви Русь вважають територією східнослов'янського племені русів. Те, що плем'я русів не згадується в літописі та інших джерелах, вони пояснюють незнанням давніх авторів чи їхньою неточністю, яких і справді багато в тогочасних джерелах.

Від літописної назви держави з центром у Києві — Руська земля — вчені-історики утворили книжну назву Київська Русь, яка нині загальноживана.

Швидке піднесення й міжнародне визнання Київської держави — Руської землі вже за перших князів свідчить, що творці її — не заїди-чужинці, а східнослов'янські племена — предки українців, які протягом VII—VIII ст. пройшли самостійно тривалий шлях державотворення, заклали й розбудували столицю своєї держави, мали власну князівську династію, представниками якої були Кий та його нащадки («Києвичі»), активно налагоджували відносини із сусідніми державами, з-поміж яких і такі могутні, як Візантія та Хозарський каганат.

Походження українців

Проблема походження українців і нині не є цілком дослідженою і продовжує викликати гострі дискусії, тим більше, що вона пов'язана з іншою маловивченою проблемою —

походженням слов'ян. Тим часом є можливість окреслити принаймні головні етапи й чинники формування українського народу. Деякі дослідники вважають, що це були племена трипільської культури (4000—2000 рр. до н. е.). У тій самій ролі виступають і деякі пізніші культури, насамперед шнурової кераміки (бойових сокир), котрі існували у 2-й пол. III — першій половині II тис. до н. е. на широкому терені Центральної Європи. Пізніше виникає тшинецько-комарівська культура, яку вже можна назвати праслов'янською. Вона існувала на тій же приблизно території, що і трипільська, а також частково на землях сучасних Південної Білорусі та Східної Польщі у XV—XI ст. до н. е. У цей час праслов'яни починають відокремлюватися від масиву індоєвропейців, зароджується слов'янська мова. Варто відзначити, що слов'янські мови, до яких належить і українська, становлять одну з груп індоєвропейської мовної сім'ї — однієї з найдавніших і найпоширеніших у світі. (Ця сім'я налічує всього 16 мовних груп.) Однак при цьому слід пам'ятати, що близькість мов не завжди свідчить і про близькість антропологічну, культурну тощо.

У подальшому на базі тшинецьких племен сформувалася лужицька культура (1300—400 рр. до н. е.), яка базувалася, головним чином, на території сучасної Польщі. На основі тшинецько-комарівських племен сформувалася білогрудівська культура (XI—X ст. до н. е.), яка охоплювала територію Правобережної України. Пізніше (X—VIII ст. до н. е.) тут, насамперед у Середній Наддніпрянщині, існувала чорноліська культура, яка вже, безперечно, була праслов'янською. Саме з цього часу все виразніше визначається майбутній поділ слов'янського світу на дві частини: західну та східну, причому розвиток останньої проходив під значним впливом іраномовних кочовиків степів Північного Причорномор'я. У ході боротьби проти киммерійців праслов'яни чорноліського часу створили союз племен між Дніпром та Бугом, який отримав назву скелотського. Скелоти пізніше увійшли до складу Скіфії і зазнали сильного впливу з боку скіфів. Після падіння Скіфії та зникнення лужицької культури виникають уже суто слов'янські культури, насамперед зарубинецька (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), яка охоплювала терен від Прип'яті до Дністра, а також переборська (пшеворська) (II ст. до н. е. — V ст. н. е.), що займала територію Західної України, Польщі й частково Словаччини. Зарубинецька культура розвивалася під певним впливом сарматів, а переборська — германських племен. Далі йде черняхівська культура (II—V ст.), яка хоч і є поліетнічною (у ній присутні й кельти, й сармати), але провідним був слов'янський елемент. Ряд істориків пов'язує носіїв черняхівської культури з антами, що започаткували на території України перше державне утворення. На думку Михайла Грушевського, яку підтримують і сучасні провідні спеціалісти, наприклад проф. Леонід Залізник, з IV ст. н. е. вже можна говорити про українців. Пізніше йде процес розвитку русько (русинсько)-української народності, ядром якої були названі в «Повісті минулих літ» поляни, деревляни, волиняни та інші союзи племен, що локалізуються на території України. В часи імперії, яку називають Київською Руссю, в її межах відбувається процес подальшого розвитку української народності, яка зазнає відчутного тюркського впливу. Дещо пізніше формується білоруська народність під сильним впливом балтського елемента, а також великоросійська — під впливом фінно-угорських племен (меря, мурома, мешора і т. д.). Так звана давньоруська народність є не більше, ніж міфом, створеним з виключно

політичних міркувань у московському Кремлі в сталінські часи. Отже, такі князівства, як Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське та інші, що локалізуються на землях сучасної України, а часом і дещо за них виходять, є державами русинів-українців, у той час як, скажімо, Полоцьке князівство є державою білорусів, а Владимиро-Суздальське чи Рязанське — державами росіян.

Подальший розвиток української народності у зв'язку з тривалим періодом її бездержавного існування ішов суперечливо, процес формування сучасної української нації затягнувся. Тим часом українська нація протягом XIX—XX ст. була сформована. Додамо, що слово «Україна», тобто «країна», вперше з'являється в писемних джерелах від 1187 р. стосовно Київщини. З плином часу воно поступово витісняє давніший термін «Русь», причому особливо це помітним стало з часу Національно-визвольної війни 1648—1658 рр. і відродження незалежної Української держави — Гетьманщини. Після перейменування волею Петра I Московії на Росію цей процес значно пришвидшився, колишні русини чи руси (руські) змінюють свою самоназву на іншу (українці), подібно як колишні римляни стали італійцями, а валахи — румунами. Цей процес у цілому завершився на початку XX ст. Прикметно, що Іван Франко, який підкреслював свою належність до українців, писав у вірші: «Я русин есть».